

ЭТНОМӘДЕНИЕТ/ ETHNOCULTURE/ ЭТНОКУЛЬТУРА

Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы: мөр символдары мен атрибуттарын анықтау¹

*Т. Картаева^a, Е. Даубаев^b, Э. Алтынбекова^c

^aӘл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kartaeva07@mail.ru). *Байланыс үшін автор: kartaeva07@mail.ru

^bТ. Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясы, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: yestay1@mail.ru)

^c«Остров Крым» (Қырым аралы) ғылыми-реставрациялық лабораториясы, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: elina.altyn@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
Ішкі Орда,
мөр түрлері,
хан мөрлері,
реконструкция,
билік атрибуты,
символ, ою-өрнек,
мөр тұғыры,
дәстүрлі орта.

XX ғасырға дейінгі Қазақ тарихының билік жүйесі тарихында маңызды орын алған, қолданыста болған мөрлерді келесідей топтастыруға, жүйелеуге болады: археографиялық таңбалары бар мөрлер; өрнектері, кескіндемелік белгісі бар мөрлер; портреттік бейнесі бар мөрлер; елтаңбалық белгісі бар мөрлер; иесінің аты жазылмаған таңбалары бар мөрлер; иесінің аты жазылған таңбалы мөрлер; иесінің аты жазылмаған өрнектелген мөрлер; иесінің аты жазылып өрнектелген мөрлер.

XFTAMP 03.29.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-67-92>

Қазақтың хан, сұлтандары мөрлерін жүзік түрінде соқтырғанымен, күнделікті қолдарына тағып жүрмеген, құжаттарды куәландырған кезде тұғырын саусаққа «айнатеріс» тәсілімен, яғни сүйір келетін басын жоғары қаратып киіп («құсмұрын» жүзіктің тағылуынан теріс) немесе тұғырынан қолға ұстап басқан. Ал, би, бай, болыс, тархан, батыр, старшындар мөрлері дөңгелек, дөңес, төртбұрыш, тасты болып келген, егер олардың қолында мөр болмаса, руының таңбасын сызып, қолын куәландырған.

Хан, сұлтандардың жүзікті мөрінің қалыбы, яғни бейнесі, әскер байрағы басына қондырылған байрақ басының бейнесіне сәйкес келген. Байрақ басы да, мөр де – билік атрибуты. Екі билік атрибутының да басының жоғары қарай «құсмұрын» типінде сүйір болып келуі, билік атрибутының дәстүрлі ортада танылған жүйесі болғанын дәлелдейді.

Қазақ хан, сұлтандарының түпнұсқа мөрлері, отаршылдық әсерінен сақталмаған. Авторлар мөр реконструкциясын жасау, мөр бетіндегі символдар құпиясын ашу тәжірибесімен бөліседі.

Received 22 December 2022. Revised 25 December 2022. Accepted 19 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

T. Kartaeva, E. Daubaev, E. Altynbekova Reconstruction of the seals of the khans of the Inner Horde (Bukey Horde): identification of symbols and attributes of seals // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 67-92. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-67-92>

Дәйексөз үшін:

Т. Картаева, Е. Даубаев, Э. Алтынбекова Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы: мөр символдары мен атрибуттарын анықтау // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 67-92 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-67-92>

¹ Мақала «№АP09261323-Орталық Азия көшпелілерінің этникалық мәдениетіндегі символдар мен атрибуттардың қасиеттілігі» іргелі ғылыми жобасы негізінде жазылды.

Кіріспе

Қазақ елінің билік жүйесіндегі хандар мен сұлтандардың мөрлерінің типін, мөр бетіндегі таңбалық белгілерін мөр басылған мұрағаттық құжаттар арқылы айғақтаймыз. Музей қорларындағы түпнұсқасы сақталған мөрлер негізінен билер, молдалар, ишандар, батырлар, рубасылар, старшындар, жазбагерлерге тиесілі. Хан, сұлтандар мөрлерінің түпнұсқасының сақталмауы мөр реконструкциясын, яғни қайта жаңғыртылған нұсқасын жасауды күн тәртібіне қояды. Хан, сұлтандар өз қолдарын растаған мөрлерінің түпнұсқасы сақталмағандықтан қайта жаңғыртылған нұсқасы дипломатиялық жазба деректер мен фольклорлық деректер негізінде жүзеге асады. 2019 жылы Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандығында билік құрған Бөкей сұлтанның 1812 жылға дейін, Бөкей ханның 1812-1815 жылдары, Шығай сұлтанның 1812-1824 жылдары, Жәңгір ханның 1823-1845 жылдары қолданған мөрлері қайта қалпына келтірілді. Бұл реконструкциялық мөрлер авторлардың шешімімен Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы қорына табысталған.

Материалдар мен әдістер

Тарихи мөрлерге қатысты деректерді келесідей жүйелейміз: археологиялық деректер (Алтын Адам мөрі, тас мөрлер, қыш мөрлер, ағаш мөрлер, т.б.); мұрағаттарда сақталған дипломатиялық құжаттар (хан, сұлтандардың қатынас хаттары, жарлықтары); жазба деректер (Абу-л-Фазл Байхаки, И.Казанцев, т.б.); фольклорлық деректер (Шыңғыс хан, Мұхаммед пайғамбардың, Сүлеймен пайғамбардың (кейін Су патшасы Сүлеймен атанған) мөрлері туралы аңыздар; эпостық жырлар).

Хан мөрлерін қайта қалпына келтіру үшін нақты ғылыми мәлімет, хандардың мұрағаттарда сақталған мөр соққан хаттары, жарлықтары мен қатынас қағаздары болып табылады. Мөрмен бекітілген дипломатиялық құжаттар ҚРМОН қолжазбалар қорында, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында, ҚР Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағатында, Ресей, Түркия, Қытай мемлекеттері мұрағаттарында сақтаулы. Бөкей Ордасы хандарының мөрлерін қайта қалпына келтіру тарих, этнология, мұрағаттану, музейтану, өнертану, этнофольклор ғылымдарының пәнаралық байланысы негізінде жүзеге асты десе болады. Пәнаралық байланыс – қазіргі таңдағы ғылымның өскелең талабы. Мөр реконструкциялары ұста-зергер Естай Даубаевтың шеберханасында, зергерлік өнердегі дәстүрлі балқыту, оймыштау, қалыптау, қаралау әдістері (Арғынбаев, 1987; Шойбеков, 1991; Джанибеков, 1982; Масанов, 1961) негізге алып соғылды.

Мәселенің зерттелуі

Мемлекеттік маңызы бар тарихи мөрлер туралы ақпарат гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулерде кездеседі (Х.Арғынбаев, Ә.Марғұлан, И.В.Ерофеева, Н.Әлімбаев, Е.Ш.Шаймерденов, Қ.Омарханов, В.Л. Янин, Р. Шойбеков, т.б.). И.В. Ерофееваның «Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время)»

атты еңбегінің ғылыми қарымдылығы зор (Ерофеева, 2001). Бұл еңбек – ҚР Орталық Мемлекеттік мұражайында, РФ Орынбор мұражайында сақталған Қазақ хандығы билігі тұсындағы дипломатилық маңызы бар хаттарды жинап, жүйелеп, ғылыми түсініктемесімен қоса, факсимилие нұсқасын берген, иллюстрациялы ғылыми туынды. Еңбекте Қазақ хандығында билік құрған хандардың мөрлерінің үлкейтілген суреті мен мөр бетіндегі жазудың транскрипті берілген.

Б.С.Какабаевтың «Должностной знак народного судьи в дореволюционном Казахстане. Труды Центрального музея» атты мақаласында ҚР Мемлекеттік Орталық музейі қорында сақталған билердің кеуделік лауазымдық белгілерінің ғылыми атрибуциясы берілген (Какабаев, 2004: 364-368). Мақалада қазақтың әдеттік құқығын жүргізген қазақ билерінің лауазымдық кеуде белгілерінің жасалуы мен оның бетіне түсетін жазулардың өзгеруіне қоғамның, әкімшілік биліктің әсерін зерттеуге ден қойған. Е.Ш.Шаймерденовтың «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері» атты танымдық еңбегінде тарихи мөрлерді рәміздік белгі ретінде қарастырып, Шыңғыс хан сияқты тарихи дәуірлерде билік жүйесінде болған тұлғалар қолданған мөрлер туралы аңыздар айтылады (Шаймерденов, 2001).

Қ. Омархановтың «Қазақ елінің дәстүрлі құқығы» атты монографиялық еңбегі қазақ ру-тайпаларының таңбаларының таралу тарихын, қазақ хандары, би-сұлтандары, қазақ батырлары таңбасын басқан мұрағаттық құжаттарды келтіре отырып, тарихи мөрлердің құқықтық-дипломатиялық рөлін көрсетеді (Омарханов, 2004).

Т.Дайрабайдың «Түркістан» газетінде жарияланған «Ақ патшаның сарайында болған ақсақалдар, қазақ депутациясы жөнінде бірер сөз» атты мақаласында берілген билер мен ру басыларының дөңгелек, дөңес типіндегі мөрлері хан мөрлерінің билік статусына сай типінің бөлек болатынын айғақтай түседі (Дайрабай, 2014).

Алайда, мөрлерге қатысты жазба деректер, ғылыми, ғылыми-танымдық зерттеулер мөрлерді соғу әдісін, оның материалын, мөр бетіндегі символдар мен атрибуттардың мәні мен мағынасын сараптауға жауап бермейді. Бізге дейінгі авторлардың еңбектерінен біз ұсынып отырған зерттеу еңбегінің ерекшелігі құсмұрын типті хан мөрлерінің билік байрағы типімен ортақтығы талданады. Сондай-ақ, жазба және нарративті құжаттар негізінде хан мөрлерінің тарихи реконструкциясын жасаумен бірге, қолданбалы музеология, қолданбалы этнология бағытында шеберханалық тәжірибе алаңында мөр реконструкциясын жасаудың маңызы зор. Бұл авторлық тәжірибе реконструкциялық туындының ғылыми зерттеу арқылы келетінін дәлелдейді.

Талдау

Мөрлі жүзік пен тұғырлы мөрдің қолданыс аясы. Мөр – құжаттардың шынайылығын айғақтайтын маңызды факт. Ол тек билік атрибуты ғана емес, ертеде ойшылдар, жазбагерлерде қағазға түсірген өз жазбаларын мөрмен растап отырған. Мөрдің бірнеше түрі болған, соның бірі мөрлі жүзік болса, екіншісі қасбеті бедерленіп жасалған, қолға ұстауға ыңғайлы сапқа орнатылған түрі (Ерофеева, 2001: 10-15).

Дәстүрлі қазақы ортада хандар, сұлтандар, билер, әскербасылар, болыстар, старшындар, керуенбасы сынды лауазымды тұлғалар жазған хат, құжаттарын куәландыру

үшін басатын арнаулы белгінің жүзік түрінде қолға тағатын түрін – *мөрлі жүзік* деп атаған. Мөрлі жүзіктің басты қызметі – құжаттың шынайылығын дәлелдеп, құқықтық күшке иелігін бекітуі. Олар негізінен әсем нақышты сәні бар ірі күміс жүзіктер түрінде болып, үстіңгі жағына араб әріптерімен мөр иесінің және олардың атақты әкелерінің толық аты-жөні ойылып жазылды. Бұл куәландырғыш белгілерді қазақ билеушілері ішкі іс жүргізудің әр түрлі актілік құжаттарын және халықаралық шарттарды растау үшін қолданды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының, 2017: Т. 4., 393). Мөр – араб тілінен енген «*муһр*» сөзі. Көне түркі тіліндегі жазба деректерде «ал тамға», («қызыл мөр») және «көк тамға» («көк мөр») деген сөздер кездеседі. Махмұд Қашқари сөздігінде «ол хатты тамғалады» «ол бітік тамғалады», «ол хатқа хан тамғасын басты» деп түсіндерген (Махмұд Қашқари, 1997: 474).

Жүзік түріндегі мөрдің барлық түрін ұста, зергерлер соққан. Мөрлі жүзік соғу технологиясында қолданылатын қалыптау, безеу, сымкәптеу, күміс бетіне күміс қондыру, қақтау, аптау сияқты дәстүрлі әдістер әшекейлік күміс жүзік соғуда қолданылатын әдістермен бірдей. Ерекшелігі тек оның мөр ретіндегі статусын анықтайтын ресми жазулары мен бедерлері, лауазымдық мазмұны. Мөрлі жүзіктің бетіне тас орнатылмай, тек металдан соғылса, бетіне жазу, ою-өрнек, таңба шекілді. Жазу мазмұнын оның иесінің шыққан тегін растайтын арнаулы таңбасы, тапсырушының қалауы бойынша лауазым белгісі, мемлекет аты, иесінің аты-жөні құраған (Бабаяров, Асанов, 2020: 6-26). Мөрлі жүзіктегі таңбаны иесінің, яғни тапсырыс берушінің қалауына қарай шеку, безеу, сымкәптеу тәсілдері, қалыптау арқылы орнатқан. Ал жазуы безеу тәсілімен ойып басылған. Мөрлі жүзікті оң қолдың саусағына таққан. Жүзіктің мөр қызметін атқаратын бөлігі, яғни қалқанының беті қалың етіліп, күмістен арнайы қалыпта құйылған. Қазақ эпосындағы:

*«Хат берген даулы жерге мөр басатын,
Қолында қызыл алтын жүзігі бар»,*

– деген жолдардағы «*қызыл алтын*» сөзі күміс бетіне апталған алтынды меңзейді (Қазақ эпосы, 1982).

Мөрлі жүзікке орнатылған асыл тастар мөрлі жүзікті таққан адамның әлеуметтік дәрежесін білдіреді. Асыл тас жүзіктің қас бетіне орнатылып, мөр тасы қызметін атқарды. Тастың «*асыл*» аталуы да тегін емес. Байырғы қазақы дүниетанымда әрбір тас бәрін көріп, бағып тұрған сиқырлы күш ретінде түсінілген. Гауһар, лағыл, сутас, сыңғыр, меруерт, жауһар, інжу сияқты бағалы, асыл тастарға жаудың мысын басады, сәттілік серік болады деген көзқарас қалыптасқан. Дәстүрлі қазақ тұрмысында асыл тастарға деген оң көзқарас бүгінге дейін сақталып отыр. Мөрлі жүзіктің көзі ретінде қондырылған тастың беті тегіс етіп өңделіп, оған иесінің руының таңбасы басылды. Таңба иесінің аты-жөні, қызмет дәрежесін растайтын белгі саналды. Әрі мөрлі жүзік көлемді соғылып, оң қолға тағылатындықтан, билік иесінің қолынан анық көрініп тұрды.

Мөрлі жүзікке иесінің лауазымын растайтын шыққан тайпасының таңбасы, асыл тастар орнатылғандықтан көлемді етіп жасалады. Мөрлі жүзік иесінің қолында тағулы жүргендіктен, иесіне атқаратын билік қызметіне сенімділік тудырған, шешім қабылдауға, қандай да бір дауды шешуде өзіне күш-қуат беріп, сенімін арттырып тұрған, әрі құжатты растауға қолдануға ыңғайлы болған. Жүзік түріндегі мөр қолданысқа ыңғайлы болған. Мөрлі жүзіктер жеке тұлғаға тиесілі болғандықтан, жалғыз дана

етіліп, тапсырыспен соғылған. Мөрлі жүзіктің бетіне белгілер «*айнатепис*» тәсілімен түсіріледі, себебі қағаз бетіне басқанда оқылатын қалыпқа түседі. Мөрлі жүзік үнемі қолда жүргендіктен, иесі үшін лауазымды ер адамдар тағатын балдақ жүзіктің орнына саналған. Хан, сұлтандар, батырлар құжаттарды растап мөр басқанда, «*жазғандарымды куәландыру үшін мөрімді бастым*» деген сөздермен аяқтап отырған.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейінде жалпы саны 98 дана лауазымдық мөр сақталған. Олардың қатарында мөрлі жүзіктер немесе жүзікті мөрлер бар (Какабаев, 2004: 364-368). КП 26358/1, КП 26358/2, КП 12138, КП 23454, нөмірлі мөрлі жүзіктер ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың бас кезіне саяды, бетінде арабграфикалы жазулар шекілген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының, 2017: Т. 4: 392-393).

Мөрлі жүзіктердің қалыптасу тарихы терең. Ежелгі Мысыр елдерінде әр түрлі асыл тастармен әшекейлеп, қымбат бағалы металдардан құйып жасаған. Атақты патша ІІ Тутмос алтыннан жасалған жүзікті мөрінің бетінде иероглифтер таңбаланған. Онда Хуу патшаның үлкен пирамиданы салғызғаны және пирамиданы салған сәулетшінің есімі жазылған. Ерте мемлекеттерде мөрлі жүзіктің қайсысы болмасын патша салтанатына лайық етіп соғылған. Жүзіктердің қалқанында өрнектері және жазба белгілері көрсетілетін болған. Жүзікті мөрлер Ерте антикалық мемлекеттерде де кең қолданыста болған. Бізге жеткен тарихи деректер бойынша Ежелгі Рим билеушілерінің қолдарында бір емес бірнеше жүзікті мөрлер болған, бірі құжат үшін, бірі құпия хат үшін, әр түрлі қазыналарды сақтайтын қобдишаларға мөр соғу үшін қолданған (Янин, 1970: 55).

Ислам діні таралған кезеңге дейінгі тарихи мөрлердің бетіне құдайлар, жыртқыш аңдар, құстар, гүлдер сияқты тотемдік, фетиштік, космогониялық бейнелер салынатын. Көшпелі өркениеттің көсемдері жылқының, тау ешкінің, барыстың бейнесі бар мөрлерді пайдаланды (Янин, 1970: 42-43). Тотемдік, фетиштік мазмұндағы мөрлі жүзіктің жарқын дәлелі Есік қорғанынан табылған алтын киімді сақ жауынгерінің жүзігі саналады (Сурет 1ә).

Тұғырлы мөрлер тас, ағаш, металл және күйдірілген кірпіштен жасалды. Таңбалар басылған мөрдің көне үлгілері қола дәуіріндегі Беғазы-Дәндібай мәдениеті қазбаларынан табылған (Шәймерденов, 2001: 78-82). Археологиялық мөрлерде арыстан, барыс, бөрі, жылқы сияқты жан-жануарлар бейнесінің кездесуі байырғы тұрғындардың көне діни дүниетанымымен, исламға дейінгі көне діни реликтермен байланысты. Адамдар жыртқыш, жүйрік жануарлар бейнесін салу арқылы күш-қуат иесі атанды. Жапырақ бейнесі өсіп-өркендеу идеясымен байланысты (Сурет 1 е). Соңғы жылдарда Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойында орналасқан Ортағасырлық Күйіккескен қаласынан күйдірілген қыштан жасалған жапырақ бейнесі салынған тұғырлы мөр табылып, ол Қызылорда облысы тарихи-өлкетану музейі экспозициясына қойылған (Сурет 1г). Адам бейнесі бар, яғни портретті мөрлер сол елдің билеушісін, немесе мөр иесін білдірді (Сурет 1а, ә, в.). Крест таңбалы мөрлер байырғы тұрғындардың әлемнің төрт бұрышына ашықтығы туралы танымын білдірді. Крест таңбалы мөрдің ең көнелерінің бірі Алтын депеден табылған (Сурет 1б). Оның қолданыста болу және жасалу уақыты б.д.д. 2-ші мыңжылдыққа саяды (История Древнего Востока, 1988: 284).

Сурет 1. а, ә) Күйдірілген қыштан жасалған мөрлер. Тесікқала. Хорезм экспедициясы; б) Крест таңбалы мөр. Алтын Дөпе қонысы; в) Есік Алтын Адамының құс қауырсынды бас киімді адам бейнеленген портретті мөрлі жүзігі; г) Жапырақ бейнесі бар қыш мөр. Ортағасырлық Күйіккескен қалашығы; д) Араб графикалы жез мөрлі жүзік. Ортағасырлық Сарайшық қаласы

Ислам дінінің таралу кезеңінің алғашқы жылдарына саятын мөрлер қатарына Қожа Ахмет Ясауи мөрінің алатын орны ерекше. 1895 жылы Әбубәкір Диваев Қожа Ахмет Ясауидің мөрін тауып, ғылыми айналымға ендірген, сол арқылы «әулеттік эмблемаларды тұтыну салты алғаш Ресей жерінде пайда болды» деген пікірді теріске шығарды.

Ерте орта ғасырлық мемлекеттерде мөрдiң қолданыс аясы туралы жазба деректер қатарын Абу-л-Фазл Байхаки (Абу-ль-Фадль Мухаммад ибн Хусейн аль-Байхаки, 995 жылы Байхакта туылған – 1077 жылы Газниде өлген) атпен танымал тәжік тарихшысы жазып қалдырған «*Та’рих-и Байхаки*» кітабы. Онда Масуд I сұлтанның (1030-1041) билік құрған жылдарындағы саяси оқиғалар бейнеленген. Бұл еңбекте Масуд сұлтан тарапынан берілген грамота, жарлықтардың әрқайсысын мөрмен бекіту арқылы растап отырғаны айтылған (Абу-л-Фазл Байхаки, 1969).

Қазақ хандығының билік басында болған хан, сұлтандардың мөрлерінің өрнектері мен порумы ислам діні қағидаттарына сай соғылды, яғни ислам дінінің қағидатына сай зергерге тапсырыс берілді. Яғни жиектері су өрнегімен, космогониялық, геометриялық ою-өрнектерімен, мөр бетіндегі қолтаңбаларымен ерекшеленеді.

КП 26358/1 нөмірлі мөрлі жүзік екі мүйіз оюдың қосарланған бейнесінде соғылып, араб графикалы «*Нышанбай йүз башы Мұхаммад Сабырбай оглы*» деген жазу жапырақты көгеріс өрнектерімен қатар үйлесімде түсірілген, ал екі шекесіне бесжұлдыз шекілген. (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының, 2017: Т. 4., 392).

Бүгінгі күнге сақталып жеткен мөрлі жүзіктердің саны некен-саяқ. Мөрлі жүзіктердің дипломатиялық маңыздылығын айғақтайтын жазба деректер – тарихи құжаттар, келіссөздер, хаттар. Абылай ханның жас кезінде иемденген мөрінде «Абылай бахадүр сұлтан» деген жазу болған. Халық Абылайды хан көтергенде, ол өзінің жаңа лауазымына лайық басқа мөр соқтыртқан. Уәли хан билік басына келгенде, әкесі Абылай ханның мөрін уақытша қолдануды жалғастырған.

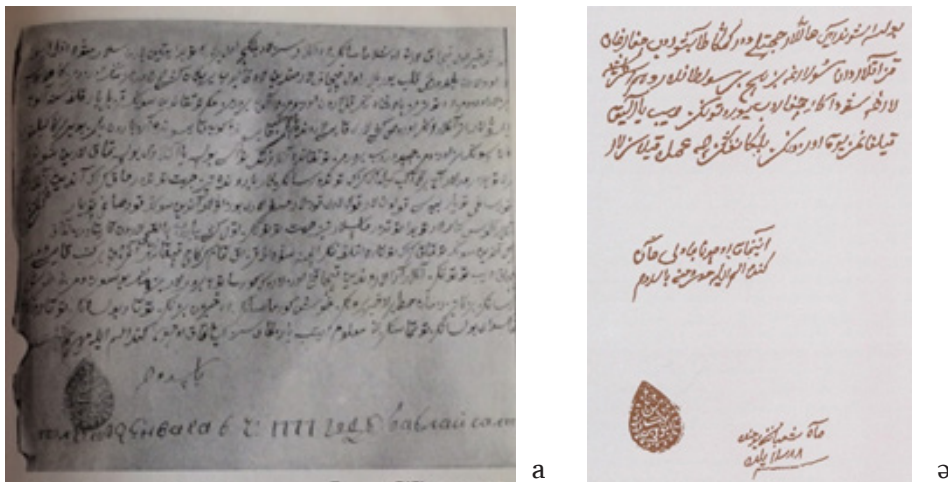

а

ә

Сурет 2. а) Абылай сұлтанның мөрі (Абылай ханның жас кезінде қолданған мөрі);
ә) Абылай ханның (1771-1780) мөрі

Сурет 3. а) Абылай ханның Ресей патшасына жазған хатының соңғы беті. 1777 жыл (Омарханов, 2004: 43); ә) Уәли ханның Сібір корпусы генерал-поручигі Н.Г. Огаревке жазған хаты. Әкесі Абылай ханның мөрмен расталған. 22 мамыр 1788 жыл (Ерофеева, 2001).

Рулық таңбасы шекілген мөрді негізінен батырлар, билер, ру басылары өздеріне меншікті соқтырған мөрі болмаса, қандайда бір құжатқа қол қойған кезде, өз тектерінің тұсына рулық таңбасын басқан. Рулық таңбасы оның мөрінің қызметін қоса атқарған.

Мұрағаттарда сақталған тарихи дәуірлерге саятын келісім-шарттар, актілер, хаттар мемлекеттің және жеке адамдардың мөрлерімен бекітілген. Тарихи дәуірлерден сақталған құжаттардан мөрлердің қазақтың дәстүрлі билік жүйесінде атқаратын рөлі жоғары болғанын көреміз.

Хан, сұлтандар жазған дипломатиялық құжаттарға басылған мөрлер негізінен «құсмұрын» немесе «құстұмсық» жүзік түрінде күмістен соғылған, бірақ әшекей ретінде әйелдер тағатын құстұмсық жүзіктен айырмашылығы – бүйірі жалпақ келген. Мөрді басқанда тұмсығы жоғары қаратып түсіріп отырған. Ал, би, болыс, тархан, старшындар мөрлері дөңгелек, дөңес, төртбұрыш, тасты болып келген (Казанцев, 1867: 302). Мысалы, жаппас руының биі Тайпы Жаңбыршыұлының мөрі төрт бұрышты дөңестеліп біткен. Осындай төрт бұрышының ұшын дөңестеп өңдеген мөрлерді шекті руының биі Есет Көтібаров, Сырдария билері Есет Төлепов пен Сердалы Бекшорин, т.б. иемденген. Сырдария өңірі, Қыпшақ биі, хоружний Тұрсынбай Бүркітбаевтың мөрі дөңес (жұмыртқа формалы) болған (Дайрабай, 2014).

Жүзікті құсмұрын түрінде соғу қазақ халқының зергерлік өнерінде, халықтың білімінде құсты еркіндіктің символы ретінде танумен байланысты.

Қазақ тарихында тарихи дәуірлерден белгілі мөрлердің қатарында күмістен басқа, қалайы, ағаштан жасалған мөрлер де кездеседі. Қазақ хандығы дәуірінде және орыс отаршылдығы дәуірінде мөрлердің қолданыстық аясы кең болған. Мемлекет арасындағы келісім-шарттар, хаттар мөрлермен расталғанда ғана заңды саналды. Хатқа бірнеше адам қол қойғанда, мөрі жоқ рубасылар, батырлар өз руының таңбасын сызып түсіріп, тұсына атын жазды (Омарханов, 2004: 50-51, 212-213).

Хан, сұлтандардың мөрлері ою-өрнектерімен, мөр бетіндегі қолтаңбаларымен ерекшеленеді.

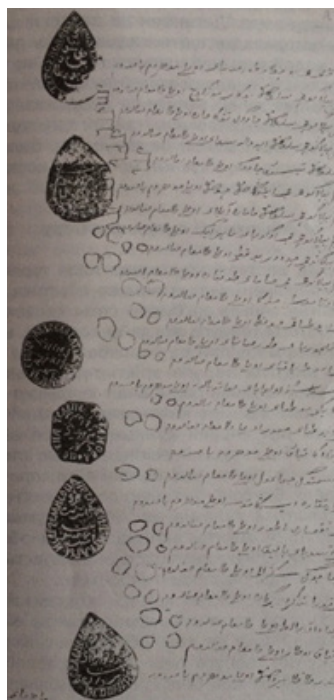
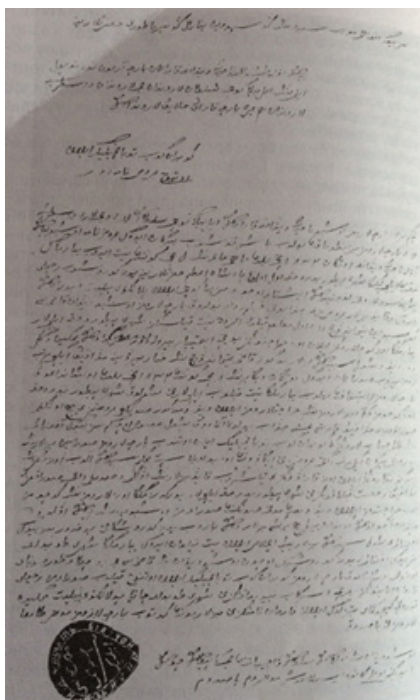

а

ә

Сурет 4. а) Барақ ханның (1749-1750) мөрі; ә) Әбілмәмбет ханның (1739 – шамамен 1771) мөрі (Ерофеева, 2001: 45, 40).

Сурет 5. Мөрлі жүзік таңбалары мен ру таңбалары басылған құжат. Шоң би Едігеұлы мен рубасылардың Ресей патшасына жазған хаты. 1835 жыл (Омарханов, 2004: 212-213).

Көне дәуірлердегі мөрлер, дөңгелек, доғал, төртбұрыш, қалқан, тамшы, яғни әр түрлі формада болды.

Ежелгі көшпелі қоғамда мөр қолданылғаны жайында жазба деректер баршылық. Далалық көшпелілердің, әсіресе көне түріктердің билік иелері қаған, йабғұ, шад, тархан, бек, әскери қолбасшылары мен батырлары арнайы мөр тұтынған. Ол мөрлер мемлекеттік істерде және ру-тайпалық, еларалық қарым-қатынастарда белгілі бір лауазымдық иелерінің куәлігі ретінде кеңінен қолданылды. Мысалы, көне түркі дәуіріне қатысты «Құтлұқ» деген лауазымдық атағы жазылған қола мөр табылған. Жазба деректерде кездесетін көне түрікше «тамға, тамғачы, алтын тамған тархан» деген сол мөр-таңбалардың көне аталымын, оның ресми түрде қолданылғанын, сол мөрлердің арнайы сақтаушысы болғандығын айғақтайды (Ерофеева, 2001: 19).

Мөрлер тарихи дәуірлерде билік басындағылардың куәландыру белгісі ретінде қызмет етсе, екінші жағынан зергерлік өнердің нақыштарын да паш етті. Тарихи мөрлерде ою-өрнектердің кездесуі – мемлекеттің ұлттық болмысын білдіретін белгі.

Мөрлі жүзіктің қасиеттенуі туралы аңыздар. Атақты тұлғалар ұстаған мөрлі жүзіктің сакральды, яғни қасиетке ие мәні болуы жайлы шығыс халықтары арасында түрлі тарихи аңыздар таралған. Аңыздың бірінде, Шыңғыс хан туғанда, қолына асыл тасынан жасалған мөрін уыстап жатқан екен (Шәймерденов, 2001: 78-82). Тағы бір аңыздың желісінде Сүлеймен пайғамбардың тылсым күшінің құпиясы қолындағы алты қырлы мөрлі жүзігімен байланысты болған. Сүлеймен пайғамбар жүзіктің көмегімен жан-жануар, жәндіктердің, табиғаттың тілін білген. Дауылды да бағындыра алатын қасиетке ие болған. Мөрлі жүзігі әрі тұмардың қызметін атқарған (Сулейман, URL).

Ибн Омар (р.а.) Мұхаммед Пайғамбардың мөрлі жүзігі хақында келесідей мәліметті жеткізген: «Алла Елшісі (с.ғ.с.) күмістен жүзік жасатып алды. Оны қолына тағып жүретін. Содан соң ол Әбу Бәкірдің қолында болды. Одан кейін Омардың қолында болды. Одан кейін Арис құдығына түсіп кеткенге дейін Османның қолында болды. Оның «Мұхаммед – Алланың елшісі» деген нақышы бар еді»; «Пайғамбар күміс жүзік алды. Ол оны мөрі ретінде пайдаланды және саусақтарына тақпады».

Анас ибн Мәлік сахаба Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) қолданған мөрлі жүзік хақында келесідей естеліктер айтып жеткізген: «Пайғамбар жүзігі күмістен жасалған Эфиопия тасымен болатын»; «Пайғамбар жүзігі күміс еді. Тасы да күміс»; «Алла елшісі шетелдіктерге хат жазғанда олар мөрсіз қабылдамайтынын айтады. Ол сонда Яла ибн Умайға жүзікке тапсырыс берді»; «Алла елшісінің жүзігінде үш жол болды: бірінде – «Мұхаммед», бірінде – «Елші», бірінде – «Алла» сөздері жазылған»; «Алла елшісі Иран патшасы Кисрға, Византия императоры Кайсарға (Гераклиус) және Эфиопия королі Наджашиға (Негус) хат жазбақ болғанда олар мөрсіз қабылдамайтынын айтты. Сонда Алла елшісі күміс жиекті жүзік құюға бұйырды. Жүзікте «Мұхаммед – Алла елшісі» деген жазу болды»; «Пайғамбарымыз дәретханаға кірмес бұрын қолынан жүзікті шешетін»; Алла елшісі күміс жүзік алды. Бұл жүзік шынашағына тағылды. Кейін бұл жүзік Әбу Бәкірдің, одан кейін Омардың, одан кейін Арис құдығына түсіп кеткенше Османның шынашағында болды. Онда «Мұхаммед – Алланың елшісі» деген жазу ойып жазылған болатын» (Мұхаммед Пайғамбарымыз жүзік тақты ма?, URL)

Исламдық қағидат «Мұхаммед – Алланың елшісі» деген жазумен мөр соқтыртуға немесе жүзік бетіне жаздыруға тиым салады.

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Нуман бин Бәширдің саусағындағы алтын жүзікті көргенде «Жәннатқа кірмей тұрып неліктен жәннат әшекейін қолдандың?», – деп сұраған екен. Сосын ол темірден жүзік соқтырып таққан. Мұны көрген пайғамбарымыз: «Неліктен тозақтың затын тасып жүрсің?» – деп сұрапты. Сосын оны да шешіп тастап, қола жүзік тағыпты. Мұны көргенде: «Неліктен сенен пұттың иісін сезіп тұрмын?», – депті. Сосын ол пайғамбарымыздан: «Қандай жүзік тағайын, Йа, Алланың Елшісі?», – деп сұраған. Сонда пайғамбарымыз «Күміс жүзік тағуыңа болады. Салмағы бір мисқалдан (4.8 гр) аспасын және оң қолыңа тақ!» – деп жауап берген екен (Мәуаһиб-и ләдунийя) (Шариғаттағы жүзік тағу хикметі, URL).

Тарихи дәуірлерде қолданыста болған мөрлі жүзіктердің негізгі денінің, әсіресе хан, сұлтандар мөрлерінің күмістен соғылуы исламдық қағидатпен, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) мөрлі жүзікті күмістен соқтыруымен байланысты екені айғақ.

Мөр, мөрлі жүзік туралы аңыздардың желісі байырғы исламға дейінгі діни реликтер мен исламмен байланысты аңыздар желісімен астасып жатады. Мөрлі жүзіктің тұмар ретінде қызмет етуін мөрлерге Құран сөзінің жазылуы, аспан әлемі денелері ай, күн, жұлдыз бейнесінің салынуы, оның иесіне ерекше, қасиетті бұйым екенін айғақтайды.

Мөрлі жүзік таңбасының ізі немесе мөр басатын бояу. Мөрдің қай түрі болмасын, тарихи дәуірлерде оны құжатқа басып, бедерін түсіру үшін бояу сүргішті қолдан жасаған. Қазақ даласында бояуды алудың бірнеше жолдары қалыптасты. Мата, жүн, ағашты бояу үшін табиғи шөп сығындыларын пайдаланса, мөр үшін бидай, тарыны қазанға қатты күйдіріп қуырып, келіге түйіп, күйесін алған. Сауда саттық арқылы келген дайын табиғи бояуларда қолданылған. Ауызша жеткен деректер бойынша жергілікті билік өкілдері арнайы бояу болмай қалғанда жүзікті қара түтінде ыстап, бетін күйе жапқанда қағазға басқан (Сурет 6). Ерте түркілер мөр басуға «лав» деп аталған балауызды қолданған (Махмұд Қашқари, 1997: Т. 1: 2016)

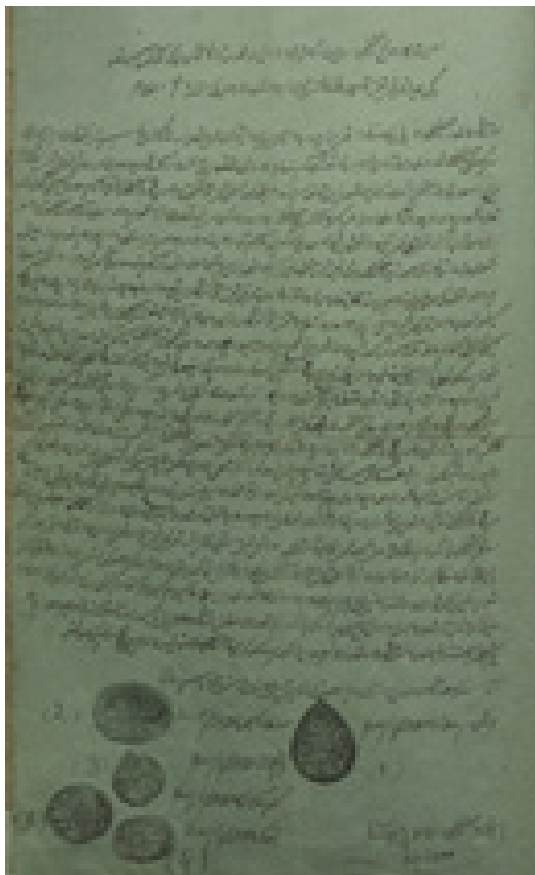

Сурет 6. Мөрлі жүзіктің қағазға басқан бедері (Омарханов, 2004).

Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы. Біз осы жылы Қазақ хандығы тарихындағы соңғы хандық Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандығында билік құрған Бөкей сұлтанның 1812 жылға дейін қолданған мөрін, Бөкей ханның 1812-1815 жылдары қолданған мөрін, Шығай сұлтанның 1812-1824 жылдары қолданған мөрін, Жәңгір ханның 1823-1845 жылдары қолданған мөрін қайта қалпына келтірдік.

Бұл реконструкциялық мөрлер қазіргі Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы қорына табысталды. Хан мөрлері басқа билік атрибуттары Хан көтерген ақ киіз, Хан тағы, Ханның асатаяғы, Хан байрағы сияқты түпнұсқасы сақталмаған мұралар қатарына жатады. Хандық мөрді қайта соғу – аса жауапкершілікті, алдын ала ғылыми-шығармашылық әзірлікті талап ететін іс.

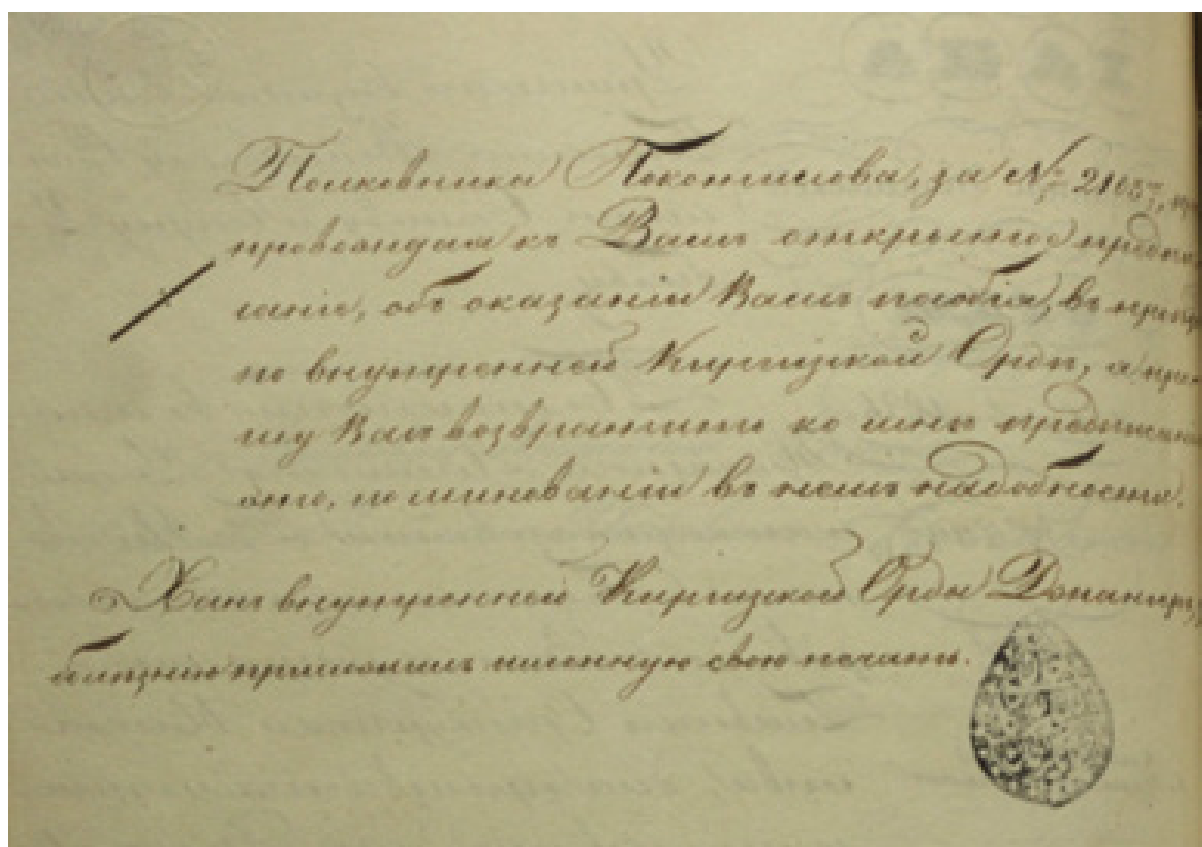
Хан мөрлерін қайта қалпына келтіру үшін мөрлер басылған архив құжаттары, археологиялық қазбалардан табылған мөрлер мен бұған дейінгі қайта соғылған, на қойылған Абылай хан мөрі (ҚРМОМ Этнография залы экспозициясы), Әбілқайыр хан мөрі (Ақтөбе тарихи-өлкетану музейі экспозициясы) қайта зерделенді.

Сурет 7. Бөкей сұлтан мөрі басылған құжат бөлігі. 1800 жыл 27 мамырда Кіші Жүз хандық кеңесінің Орынбор шекара комиссиясына жолдаған мәліметі. Құжатта Бөкей сұлтан мөрімен қатар рубасылар Сұлтанбек, Шақшақ, Күшікбай, Бітік мырзалардың мөрлері басылған. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 194, 47 парақтың арты.

Сурет 8. Жәңгір хан мөрі басылған құжат бөлігі. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 1965, п 18 аб.

Сурет 9. Жәңгір хан мөрі басылған құжат бөлігі. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 1974, п 328 аб.

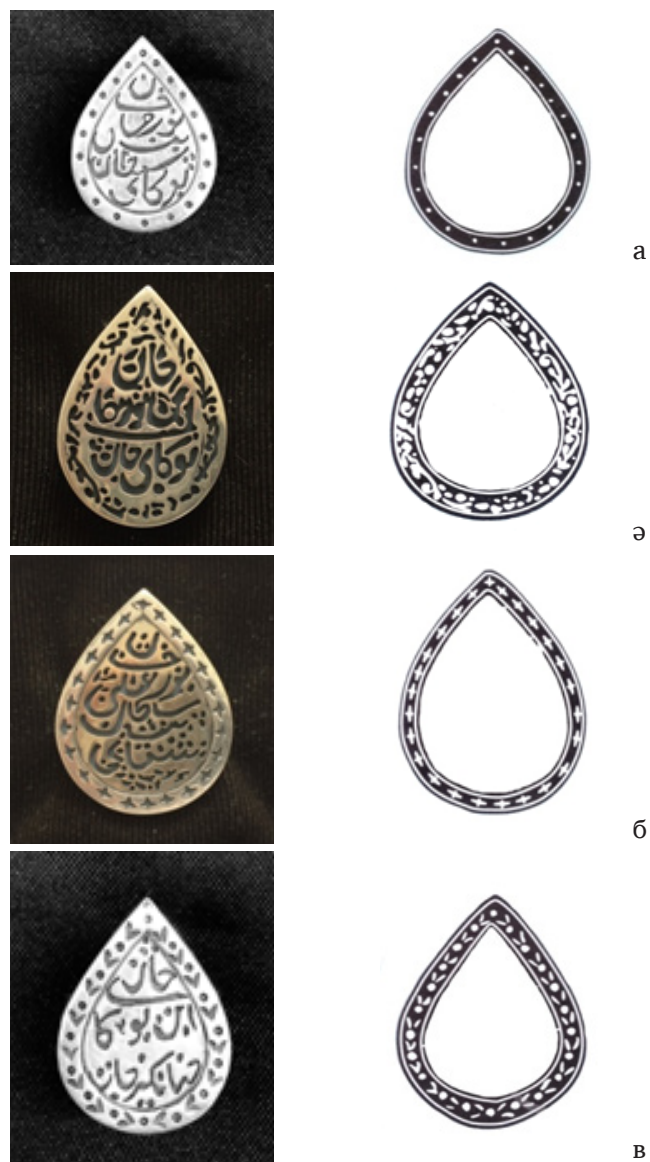

Сурет 10. Жәңгір хан мөрі басылған құжат бөлігі. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 1974, п 217 аб.

Бөкей хан 1912 жылға дейін сұлтан кезінде қолданған мөрінің қорғанына шексіздік өрнегі салынған (Сурет 11а). Бөкей сұлтан хандық таққа отырған соң сұлтандық мөрін жойып, хандық мөрінің қорғанына жапырағын жайған бұтақ бейнесіндегі, өсіп-өркендеу идеясын беретін көгеріс өрнегін алған (Сурет 11ә).

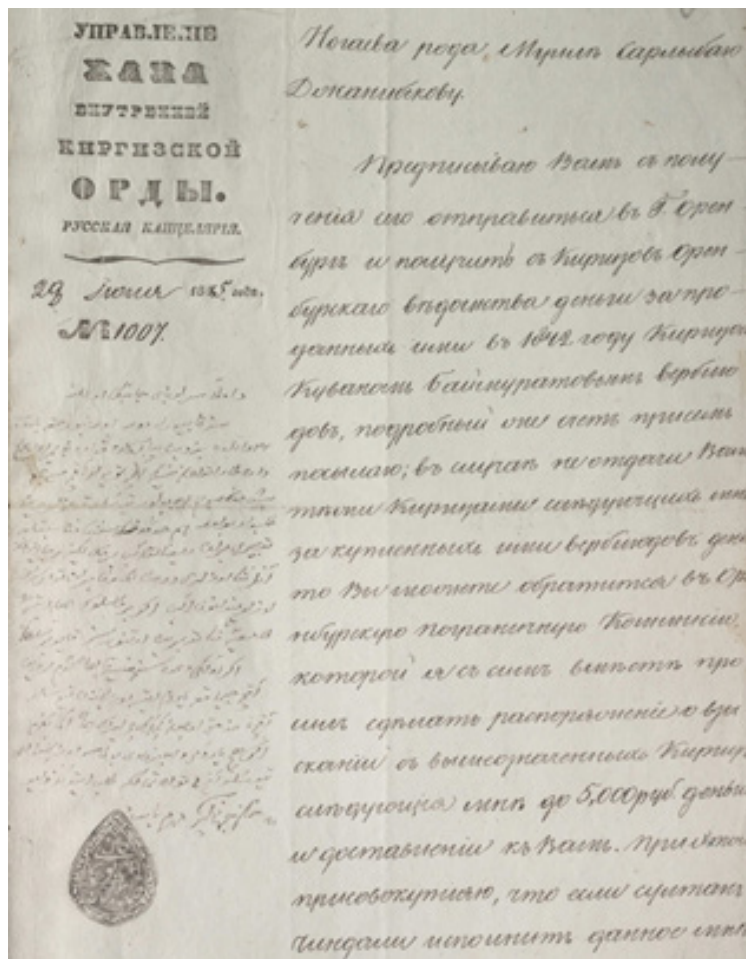
Шығай сұлтан Ресей патшасы тарапынан ресми хан титулын алмағанымен халық оны хан санаған. Бөкей Ордасына билік еткен жылдарында қолданған мөрінің қорғанында аспан әлемі денелерінен жұлдыз өрнегі салынған. Жұлдыз әрі ислам дінінің символы іспетті, әрі шарықтау, алға ұмтылу, биіктеу, өсу идеясын білдірген (Сурет 11б).

Жәңгір хан хандық билікке келген соң соқтырған мөрінің жиегіне, яғни қорғанына айнала өсіп келе жатқан немесе бүршік атқан жас шыбықты бейнелеген (Сурет 11в). Яғни, хан, сұлтандар мөрлері бір бірінен ою-өрнектері арқылы ерекшеленген. Бөкей Ордасы билеушілерінің мөрлерінің айырмашылығын, мөр қорғандарының төмендегі компьютерлік графикалық сызбалары айғақтайды (Сурет 11).

Сурет 11. Қайта қалпына келтірілген мөрлер: а) Бөкей ханның сұлтан кезінде қолданған мөр мен мөр қорғанының графикасы); ә) Бөкей ханның мөрі мен мөр қорғанының графикасы. Жазуы: Бөкей хан ибн Нұралы хан; б) Шығай сұлтанның мөрі мен мөр қорғанының графикасы. Жазуы: Шығай сұлтан бин Нұралы хан; в) Жәңгір ханның мөрі мен мөр қорғанының графикасы. Жазуы: Жаһангер хан ибн Бөкей хан

Жәңгір хан өмірінің соңғы жылдары мөр ортасындағы жазуды толығымен қалдырып, бүршікті жапырақ жайған өрнекке ауыстырған, әрі көлемін ұлғайтып, қайта мөр соқтырған. Ол жаңа мөрге өркендеу идеясының символы саналған өсімдік өрнектерін шектіру арқылы Бөкей Ордасындағы мемлекеттіліктің дамуын сипаттаған (Сурет 12-13). Ою-өрнектер тарихи дәуірлерде өрнекті салған немесе тапсырыс берген адамның ойын, мақсатын білдірген.

Сурет 12. 1845 жылы 28 шілдеде Жәңгір ханның ноғай тайпасының молдасы жазған Сарлыбай Жәнібекұлына жазған хатында басылған жаңа мөрі. ҚРОММ. И - 4 қор, 1 тізбе, 5433 іс, 60 бет.

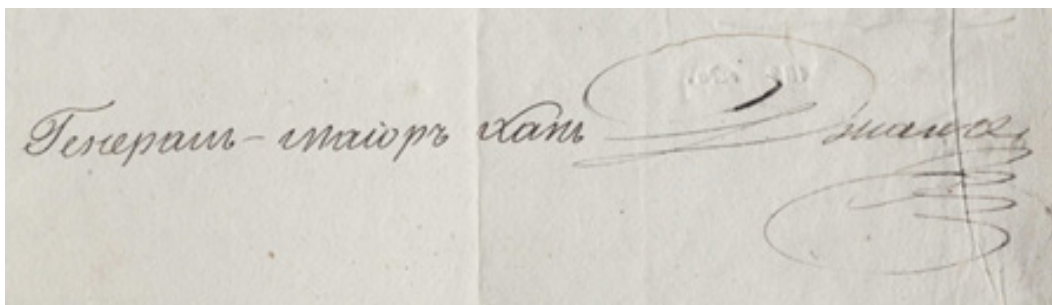
а

ә

Сурет 13. а) Жәңгір ханның өмірінің соңғы жылындағы, 1845 жылғы жаңа мөрі басылған құжат фрагменті; ә) Жәңгір ханның жаңа мөрі қорғанының компьютерлік графикасы

Жәңгір хан билік құрғанда, Ішкі Орданың канцелярлық құжаттық қағазы болған, әрі өзі құжатқа қол қойып отырған. Сол себепті мөр басуды сирек қолданған. Қол қойылған құжаттарда қол мөр басуды ауыстырған (Сурет 14).

Сурет 14. Жәңгір ханның қолтаңбасы

Хан, сұлтандардың мөрлері бір-бірінен қорғанындағы өрнегі және жазуымен ерекшеленеді. Хан, сұлтандардың жүзікті мөрінің бейнесі, әскер байрағы басына қондырылған байрақ басының бейнесіне сәйкес келген. Байрақ басы да, мөр де – билік атрибуты. Екі билік атрибутының да басының жоғары қарай сүйір болып келуі, билік атрибутының дәстүрлі ортада танылған жүйесі болғанын дәлелдейді.

Нәтижелер

Мөрлі жүзіктер реконструкциясы зергерлік өнерде ертеден келе жатқан, күміс бетіне күміс қондыру, күміс ою, күміс қарайту әдістерімен жасалынды. Мөрлі жүзікті жасауда компьютерлік технология да қолданылды. Яғни архивтік құжаттағы мөр бейнесі алынып, баспалық тәсілмен дәлме-дәл репродукциясы жасалынды. Баспалық репродукция негізіндегі қағаз бейнесі күміс пластинаға жапсырылып, ол арнайы құралмен ойылды.

Сурет 15. Мөр бедерін қағазға түсіріп, оны күміс бетіне жапсырып, күміске оюдың немесе мөр жазуының дәлме дәл белгісін түсіру: а – Бөкей сұлтан мөрі; ә – Бөкей хан мөрі; б – Шығай сұлтан мөрі.

а

ә

Сурет 16. а) мөрлі жүзік бетінің бірінші қабатын ою; ә) мөрлі жүзіктің үстіңгі беті мен оның екінші пластинка қабатын күміс бетіне күмісті отпен қыздырып қондыру технологиясы арқылы орнату.

Сурет 17. Мөрлі жүзіктің бауырын қондыру.

Архив пен музейлердің фотоқорларында сақталған суреттердің барлығында дерлік лауазымды тұлғалардың мөрлі жүзік тағып тұрғаны көрінбейді. Санкт-Петербургтегі Антропология және этнография музейінде (Кунсткамера) сақталған Вишневский түсірген «Киргизский хан с женой» деп аталатын фотосурет Жәңгір ханның әйелі Фатимамен түскен суреті деп танылған. Сурет 1845 жылға дейінгі уақытта Астраханьда түсірілген (МАЭ. Колл. №1159-34). Суретте Жәңгір хан хан салтанатына сай киінген, бірақ саусағында мөрлі жүзік жоқ (Сурет 18).

Сурет 18. Санкт-Петербургтегі Антропология және этнография музейінде (Кунскамера) сақталған Вишневский түсірген Жәңгір хан мен әйелі Фатиманың суреті. Сурет 1845 жылға дейінгі уақытта Астраханьда түсірілген (МАЭ. Колл. №1159-34) (Прищепова, 2011).

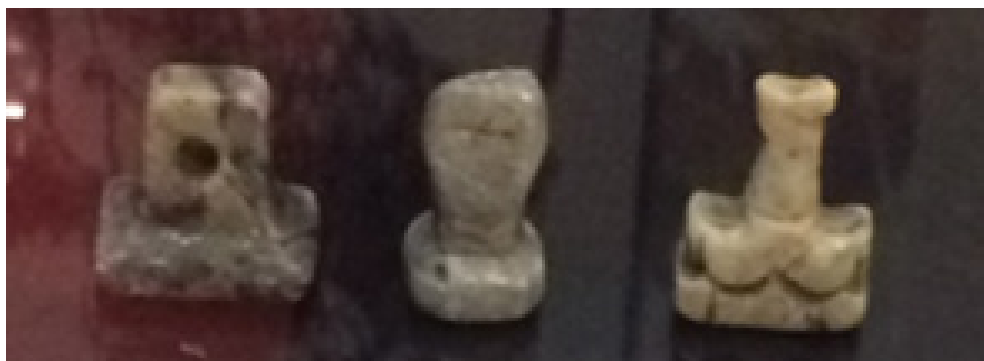
Алдын-ала зерттеу барысында билік өкілдері түскен тарихи басқа да фотодеректерді компьютерлік бақылау барысында да қолдарында мөрлі жүзік байқалмады, осыған қарап мөрлі жүзікті тек құжатты растау, жарлық, келіссөздерді бекіту кезінде таққан және мемлекеттік маңызы бар нысан болған соң арнайы бөлек ұстаған деп топшылауға болады. Жүзіктерді ағаш немесе күмістен соққан арнайы қобдишада сақтаған болуы керек. Сондай-ақ, қобдишада мөрді басарда қағазға суреті түсетін бояу қабаты да сақталуы мүмкін. Сол себепті мөр қорабы да қайта қалпына келтіріліп, қарағаштан ойылып, антик қалпына келтіру үшін ағаш ұқсату қолөнерінде қолданылатын әдіспен қатты қыздырылған майға қуырылды (Сурет 19).

Сурет 19. Қайта қалпына келтірілген хандық мөрлер қорабымен

Хан, сұлтандардың жүзікті мөрінің қалыбы, яғни бейнесі, әскер байрағы басына қондырылған байрақ басының бейнесіне сәйкес келген. Байрақ басы да, мөр де билік атрибуты. Екі билік атрибутының да басының жоғары қарай сүйір болып келуі, билік атрибутының дәстүрлі ортада танылған жүйесі болғанын дәлелдейді. Жоғары қарай сүйір біткен байрақ бастары үлгілерін ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Ыстамбұлдағы Топкапы музейі экспозициясынан көруге болады. Байрақ бастарында Қасиетті Құраннан аяттар жазылған.

Жетісу облыстық тарихи-өлкетану музейінде XIX ғасырдың екінші жартысына саятын билер ұстаған қыш тұғырлы мөрлер сақталған. Анадолы мәдениеттер музейінде экспозицияланған қыш тұғырлы мөрлердің ерекше үлгілері шығыс елдері мәдениетінде мөр жасау технологиясының ортақтығын аңғартады (Сурет 20-21).

Сурет 20. Билер қолданған, тұғырлы мөрлер. Жетісу облысы тарихи-өлкетану музейі.

Сурет 21. Анадолы мәдениеттер музейіндегі тұғырлы мөрлер экспозициясы. Анкара, Түркия.

Қорытынды

Мөр – мемлекеттіліктің тарихын айғақтайтын, хандардың жарлығын, қатынас хаттарын шынайылығын дәлелдейтін маңызды фактор. Мөрлер тарихи дәуірлерде билік басындағылардың куәландыру белгісі ретінде қызмет етсе, екінші жағынан зергерлік өнердің нақыштарын да паш етті. Тарихи мөрлерде ою-өрнектердің кездесуі – мемлекеттің ұлттық болмысын білдіретін белгі. Атаулы мөрлер мемлекет, қоғам және ғылым үшін реликвия болып саналады. Түпнұсқасы сақталмаған билік мөрлерінің маңызын анықтауда мұрағаттарда сақталған тарихи дәуірлерге саятын келісім-шарттар, актілер, хаттардағы хан, сұлтандар қолын айғақтайтын мөр бейнелерінің маңызы зор. Архивтік құжаттар хан, сұлтандарға тиесілі мөрлердің құсмұрын типтес болғанын, ал би, батыр, старшындар мөрлерінің еркін формада болғанын айғақтайды. Хан мөрлерінің түрнұсқасын табу ғылымда әзіргі түйіні шешілмеген ашық мәселе.

Әдебиет

Абу-л-Фазл Байхаки, 1969. История Масуда (1030-1041). Перевод с персидского. Введение, комментарий и приложения А.К. Арендса. 2-ое дополненное. Москва. 1009 с.

Арғынбаев Х., 1987. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: «Өнер» баспасы. 128 б.

Дайрабай Т., 2014. Ақ патшаның сарайында болған ақсақалдар, қазақ депутациясы жөнінде бірер сөз. Түркістан газеті, 25 желтоқсан.

Джанибеков У., 1982. Культура казахского ремесла. Алма-Ата: Өнер. 144 с.

Ерофеева И.В., 2001. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: ИД «Аркаим». 152 с.

История Древнего Востока. Учебник. 1988. Под ред. В.И. Кузищина. 2-е изд. Москва. 623 с.

Казанцев И., 1867. Описание Киргиз-Кайсак. Санкт Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза» по Мойке, №5. 231 с.

Какабаев Б.С., 2004. Должностной знак народного судьи в дореволюционном Казахстане. Труды Центрального музея. Алматы: Ғылым. Б. 364-368.

Картаева Т., Даубаев Е., 2019. Мөр және мөрлі жүзіктің тарихи реконструкциясы. Алматы: Қазақ университеті. 65 б.

Коробейников А.В., 2005. Историческая реконструкция по данным археологии. Ижевск. 180 с. + илл.

Қазақ эпосы. 1982. Алматы: Ғылым. 227 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2017. Энциклопедия. 4-том. Алматы: Әлем даму интеграция. 845 б.

ҚРМОМ археологиялық коллекциясы: сақтар мен үйсіндер мәдениеті. 2011. Ғылыми каталог. Алматы: Өнер. 319 б.

Мартынов А.И., Шер Я.А., 2002. Методы археологического исследования. Москва. 240 с.

Масанов Э.А., 1961. Кузнечное и ювелирное ремесло в казахском ауле. Алма-Ата. 200 с.

Махмұд Қашқари, 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық. Алматы: Хант.

Мұхаммед Пайғамбарымыз жүзік тақты ма? \ <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/1334> (Қаралған күні: 10.11.2019).

Омарханов Қ., 2004. Қазақ елінің дәстүрлі құқығы. Астана: Елорда. 280 б.

Прищепова В.А., 2011. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начало XX века в собраниях Кунсткамеры. СПб.: Наука. 452 с. + Ил.

Сулейман // Мифы народов мира. Энциклопедия. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/2286.php. (Қаралған күні: 15.04.2019).

Шаймерденов Е.Ш., 2001. Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері. Алматы: Жеті жарғы. 248 б.

Шариғаттағы жүзік тағу хикметі / <http://mazhab.kz/kk/suraqtar/arturli/sharigattagy-juziktagu-hikmeti-128/> (Қаралған күні: 10.11.2019).

Шойбеков Р.Н., 1991. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Алматы: Ғылым. 88 б.

Янин В.Л., 1970. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. Т. 1. Печати X – начала XIII в. Москва: Наука. 326 с.

Babayarov G., Asanov E., 2020. Coins of Tokharistan with old Turkic titles // Turkic Studies Journal, No 3, Volume 2. P. 6-26.

Reference

Abu-l-Fazl Baihaki, 1969. Istoriya Masuda (1030-1041). [History of Masud (1030-1041)]. Perevod s persidskogo. Vvedenie, kommentarii i prilozheniya A.K. Arends. 2-oe dopolnennoe. Moscow. [in Russian].

Argynbaev H., 1987. Kazak halkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people: Research work]. Gylymi-zertteu enbek. Almaty: «Oner» baspasy. 128 p. [in Kazakh].

Dairabai T., 2014. Ak patshany saraiynda bolgan aksakaldar, kazak deputaciyasy zhoninde birer soz [Several of the Kazakh deputations were at the king's reception]. Turkistan gazet, 25 zheltoksan. [in Kazakh].

Dzhanibekov U., 1982. Kul'tura kazahskogo remesla [Kazakh craft culture]. Alma-Ata: Oner. 144 p. [in Russian].

Erofeeva I.V., 2001. Simvolny kazahskoi gosudarstvennosti (pozdnee srednevekov'e i novoe vremya) [Symbols of Kazakh statehood (late Middle Ages and modern times)]. Almaty: ID «Arkaim». 152 p. [in Russian].

Istoriya Drevnego Vostoka. Uchebnik, 1988. [History of the Ancient East. Textbook.]. Pod red. V.I. Kuzishhina. 2-e izd. Moscow. [in Russian].

Kazancev I., 1867. Opisanie Kirgiz-Kaisak [Description of Kirghiz-Kaisak]. Saint-Petersburg: Tipografija Tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za» po Moike, №5. [in Russian].

Kakabaev B.S., 2004. Dolzhnostnoi znak narodnogo sud'i v dorevoljucionnom Kazahstane [Official badge of a people's judge in pre-revolutionary Kazakhstan]. Trudy Central'nogo muzeya. Almaty: «Gylym». P. 364-368. [in Russian].

Kartaeva T., Daubaev E., 2019. Mor zhane morli zhuziktin tarihi rekonstrukciyasi [Seals and reconstruction of seals]. Almaty: Kazak universiteti. 65 p. [in Kazakh].

Korobeinikov A.V., 2005. Istoricheskaya rekonstrukciya po dannym arheologii [Historical reconstruction according to archeology]. Izhevsk. 180 p. + ill. [in Russian].

Kazak eposy, 1982. [Kazakh epic]. Almaty: Gylym. 227 p. [in Kazakh].

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 4]. 2017. Jenciklopediya. 4-tom. Almaty: Alem Damu integrasiya. 845 p. [in Kazakh].

KRMOM arheologiyalyk kollekciasy: saktar men uisinder madenieti. Gylymi katalog [Archeological collection of the State Central Museum: culture of Sakas and Uysin. Scientific catalog], 2011. Almaty: Oner. 319 p. [in Kazakh].

Martynov A.I., Sher Ja.A., 2002. Metody arheologicheskogo issledovaniya [Methods of archaeological research]. Moscow. 240 p. [in Russian].

Masanov Je.A., 1961. Kuznechnoe i juvelirnoe remeslo v kazahskom aule [Blacksmith and jewelry craft in the Kazakh village]. Alma-Ata. 200 p. [in Russian].

Mahmud Kashkari, 1997. Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language]. 3 tom dyk. Almaty: Hant. [in Kazakh].

Muhammed Paigambarymyz zhuzik takty ma? [Did Muhammad Paygambar wear the ring?]. <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/1334> (Accepted at: 10.11.2019). [in Kazakh].

Omarhanov K., 2004. Kazak elinin dasturli kukugy [Traditional law of the Kazakh people]. Astana: Elorda. 280 p. [in Kazakh].

Prishhepova V.A., 2011. Illyustrativnye kollektsii po narodam Central'noi Azii vtoroi poloviny XIX nachalo XX veka v sobraniyah Kunstkamery [Illustrative collections on the peoples of Central Asia in the second half of the 19th – early 20th centuries in the collections of the Kunstkamera]. Saint-Petersburg: Nauka. 452 p. [in Russian].

Suleiman. Mify narodov mira. Enciklopediya. [Myths of the peoples of the world]. URL - https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/2286.php. (Accepted at: 15.04.2019). [in Russian].

Shaimerdenov E.Sh., 2001. Kazakstan Respublikasynyn memleketik ramizderi. [State symbols of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Zheti zhargy. 248 p. [in Kazakh].

Sharigattagy zhuzik tagu hikmeti [Rules for wearing rings in Sharia]. URL – <http://mazhab.kz/kk/suraqtar/arturli/sharigattagy-juzik-tagu-hikmeti-128/> (Accepted at: 10.11.2019). [in Kazakh].

Shoibekov R.N., 1991. Kazak zergerlik onerinin sozdigi. [Dictionary of Kazakh jewelry art]. Almaty: Gylym. 88 p. [in Kazakh].

Janin V.L., 1970. Aktovye pechati Drevnei Rusi X-XV vv. Tom 1. Pechati X – nachala XIII v. [Assembly seals of Ancient Rus' X-XV centuries. Volume 1]. Moscow: Nauka. 326 p. [in Russian].

Babayarov G., Asanov E., 2020. Coins of Tokharistan with old Turkic titles. Turkic Studies Journal, No 3, Volume 2. P. 6-26.

***T. Kartaeva**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: kartaeva07@mail.ru)

**Corresponding author: kartaeva07@mail.ru*

E. Daubaev

T. Zhurgenov National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: yestay1@mail.ru)

E. Altynbekova

Ostrov Krym Research and Restoration laboratory, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: elina.altyn@gmail.com)

Reconstruction of the seals of the khans of the Inner Horde (Bukey Horde): identification of symbols and attributes of seals

Abstract. The seals used by the authorities in the history of Kazakhstan before the twentieth century can be grouped and systematized as follows: seals with archeographic symbols; seals with patterns,

pictorial signs; seals with a portrait image; coat of arms seals; seals with stamps without the name of the owner; stamps with the name of the owner; relief seals without the name of the owner; relief seals with the name of the owner.

Although Kazakh khans and sultans stamped their seals in the form of rings, they did not wear them on their hands every day, and when certifying documents, the pedestal was worn on the finger in the «aynateris» way, i.e. with a pointed head up (a bird's nose is negative when wearing a «kusmuryn» ring) or certified with holding the pedestal in the hand. But judges, rich people, volost governors, tarkhans, batyrs and elders had round, convex, square or stone seals.

The shape, that is the image of the ring seal of the Khans and sultans, corresponded to the image of the top of the military banners. The pommel of the banner and the seal are the attribute of power. The fact that the head part of both attributes of power is directed upwards proves that they were generally recognized in the traditional environment.

The originals (originals) of the seals of the Kazakh Khans and sultans have not been preserved under the influence of colonization. The authors share their experience in reconstructing the seal and revealing the mystery of the symbols on the front of the seal.

Keywords: Inner Horde, types of seals, seals of Khans, reconstruction, attribute of power, symbol, ornament, pedestal of stamps, traditional center.

***Т. Картаева**

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: kartaeva07@mail.ru*

Е. Даубаев

*Национальная Академия искусств имени Т.Жургенова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: yestay1@mail.ru)*

Э. Алтынбекова

*Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: elina.altyn@gmail.com)*

Реконструкция печатей ханов Внутренней Орды (Букейской Орды): определение символов и атрибутов печатей

Аннотация. Печати, которые были в употреблении власти в истории Казахстана до XX века, можно сгруппировать и систематизировать следующим образом: печати с археографическими символами; печати с узорами, изобразительные знаки; печати с портретным изображением; печати с гербом; печати с клеймами без имени владельца; штампы с именем владельца; рельефные печати без имени владельца; рельефные печати с именем владельца.

Хотя казахские ханы и султаны штамповали свои печати в виде перстней, но они не носили их на руках каждый день, а при удостоверении документов пьедестал носили на пальце

способом «айнатеріс» т.е. заостренной головкой вверх (птичий нос отрицателен при ношении кольца «құсмұрын») или удостоверяли с удерживанием пьедестала в руке. Бии, бай, волостные управители, тарханы, батыры и старейшины имели круглые, выпуклые, квадратные или каменные печати.

Форма, то есть изображение кольцевой печати ханов, султанов, соответствовала изображению наверхшия войсковых знамен. Наверхшие знамени и печать являются атрибутом власти. Тот факт, что головная часть обоих атрибутов власти направлена вверх, доказывает, что они были общепризнанными в традиционной среде.

Подлинники (оригиналы) печатей казахских ханов и султанов не сохранились под влиянием колонизации. Авторы делятся своим опытом реконструкции печати и раскрытия тайны символов на лицевой части печати.

Ключевые слова: Внутренняя Орда, виды печати, печати ханов, реконструкция, атрибут власти, символ, орнамент, пьедестал печати, традиционная среда.

Авторлар туралы мәлімет:

Картаева Тәттігүл, тарих ғылымдарының кандидаты, археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Даубаев Естай, профессор, Темірбек Жүргенов атындағы Өнер Академиясы, Панфилов көшесі, 127, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>

Алтынбекова Элина, «Остров Крым» (Қырым аралы) ғылыми-реставрациялық лабораториясының реставраторы, Венецианов к-сі, 6/5, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>

Information about authors:

Kartaeva Tattigul, Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Daubaev Yestay, Professor, Temirbek Zhurgenov National Academy of Arts, 127 Panfilov str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>

Altynbekova Elina, Restorer of the Ostrov Krym Research and Restoration Laboratory, 6/5 Venezianov str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>

Сведения об авторах:

Картаева Таттигул, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, КазНУ имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Даубаев Естай, профессор, Национальная Академия искусств имени Темирбека Жургенова, ул.Панфилова, 127, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>

Алтынбекова Элина, реставратор, научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», ул. Венецианова, 6/5, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>